

Хьэрэдурэ А. А.

ШОРТЭН А. ХАБЗЭМРЭ ИҮЭРЫПУАТЭМРЭ КЪЫЗЫХЭЩЫЖ И ТХЫГЪЭХЭР

(Фольклор и народная этика в произведениях А. Шортанова)

Статья посвящена деятельности Аскерби Шортанова в области исследования фольклора, особо обращается внимание на использование мотивов, образов адыгского нартского эпоса и «адыгэ хабзэ» в произведениях писателя. А. Т. Шортанов был не только собирателем и исследователем фольклора, но и крупным прозаиком, который умело использовал фольклорные мотивы в своих произведениях.

Ключевые слова: фольклоризм, фольклорно-литературные связи, стадийная преемственность, жанровое многообразие, творческое освоение традиции.

A. A. Haradurova

FOLKLORE IN LITERATURE OF ASKERBI SHORTANOV

The work is devoted to the activities of Askerbi Shortanova in the study of folklore, in particular, draws attention to the use of motifs, images Adygeyan Nart epic and “Adyge habze” in the works of the writer. AT Shortanov was not only a collector and researcher of folklore, but also an outstanding playwright, who was able to use the study and collected his own proverbs, legends in their works.

Keywords: folklorism, folklore and literary connections, the continuity of stages, genre variety, the creative development of the tradition.

Шортэн Аскэрбий къэбэрдей культурэмрэ литературэмрэ и лэжъакӀуэ пашэхэм ящыц зыщ. И творчествэм и инагъкӀи, къызэщӀиубыдэ темэ зэмылӀэужьыгъуэхэмкӀи Шортэным ди литературэм щыхишащ езым и лъагъуэ гъуэзэджэ. Ар драматург нэхъ Изэ дьдэхэм ящыц зыщ, критик Изэуи зыкъыгъэлъэгъуащ, лъэпкъ мифологиемрэ Иуэрыпуатэмрэ къэуэгъуеинымрэ джнынымрэ хэльхьэныгъэшхуэ хуи-

щІащ. А псом нэмышІу, ар адыгэ тхакІуэшхуэщ. тхылыпІу зэхэлэ «Бгырысхэр» романыр, зэрытщІэщи, адыгэ прозэм и классикэу кьалыгтэр.

Рассказ жанрым зэрыщылэжьар кьапштэмэ, абы и творчествэм темэ зэмылІэужыгьгуэ куэд кьызэщІеубыдэ, Іуэхугьгуэ зыбжани кьызэпкьрех. Апхуэдэхэщ хэкур, щхьэхуитыныгьгэр, щІыхьыр, нэмысыр хьумэжыным теухуауэ абы итха рассказхэу: «Балькь и деж», «Псэемыблэжхэм я нып», «Лыгьэм и вагьуэ», «Пшынауэ», нэгьуэщІхэри. ИкьукІэ Іуэхугьгуэ куэд кьызэщІаубыдэ мы тхыгьэхэм, ахэр теухуащ Хэкур хьумэным, цІыхум и псэр зыгьэтыншын гьащІэ ухуэным, гьащІэм демыкІу цІыхухэм я дуней епльыкІэм, гьащІэщІэм хуэмейхэм я щытыкІэ мыхьумыщІэхэм, зыкьызыфІэщІыжхэм, цы-хубзым пщІэ хуэзымышІэхэм, нэгьуэщІэхэми. Апхуэдэщ, ищхьэкІэ кьэтхьахэм нэмышІ, «Си Мурадин», «МацІыхьу зегьэхьу», «Хэтхэ я унэ кьанжэ тес», «Бжэн льякьуэ хьыбарым хуэмыдэу пІэрэ?», «Етур кьэплъащ», «Ди гьуэлъыпІэжытІым и хьыбар», «КьурІэдри дагьэжІуащ», нэгьуэщІэхэри.

ТхакІуэм очеркхэмрэ рассказхэмрэ итхми, общественнэ лэжы-гьэшхуэ илэжыми, театр Іуэхур зэи зышигьэгьгупщэу щытакьым. Абы Кьэбэрдей драматургием зыужыныгьгэу иІэм теухуа япэ лэжыгьэхэр етх. ЗэрытщІэщи, драматургиер литературэм и жанр нэхь гугьу дыдэу кьалыгтэ. А гугьу дыдэмкІэ кьыщІидзащ Аскэрбий и льэр адыгэ литературэм щигьэувын, икІи, пэжыр жыпІэнымэ, куэди хузэфІэжІащ. Кьэбэрдей драматургиемрэ ди театрымрэ зэфІэувэнымкІэ Шортэным фІыщІэрэ щытхьурэ хуэфашэщ.

Драматургиеми проземи кьыдэкІуэу, Шортэн Аскэрбий лъэпкь щІэныгьгэми хэлхьэныгьгэшхуэ хуищІащ. Ди щІэныгьгэ кьэхутакуэ институтым ІуэрыІуатэмрэ литературэмкІэ яІэ секторым и унафэщІу ар илгэс щэщІыым нэблагьэкІэ щылэжьащ. А лъэхьэнэм кьриубыдэу абы адыгэ ІуэрыІуатэр зэхуэхьэсыжынымкІэ, тхылыу кьыдэгьэкІы-нымкІэ, щІэныгьгэм и хабзэм тету джынымкІэ лэжыгьгэшхуэ зэфІи-гьэкІащ. Ар нэхьыщхьэу яхэтащ 1949 гьэм япэу, Правительствэм и унафэкІэ, ежьа экспедицэм. Гуп кьызэрагьгэпэщт, ирагьажьэрти кьуажэ-кьуажэкІэрэ кьызэхакІухьурэ, щымышхэр нэхьыбэу, ІуэрыІуатэр зэхуахьэсыжырт, ятхыжырт. Ахэм зэхуахьэсыжаш нарт

пшыналъэхэр, хыбарыжыхэр, уэрэдыжыхэр, таурыхъхэр, псалъэжыхэр. Шортэныр я пашэу хэтлысхъэри, ильэс зыбжанэкIэ зэхуахъэса Iэрытх кьомым кыыхащIыкIщ аби, адыгэбзэкIэ Налшык, урысыбзэкIэ зэрадзэкIауэ 1951 гъэм «Нартхэр. Къэбэрдей эпос» [1] тхылъыр кыщыдагъэкIащ. 1951 гъэм и ужькIэ КъБНИИ-м кыдыгъэкIа «Адыгэ IуэрыIуатэ» [2: 3] тхылъитIри Шортэнымрэ КъардэнгъушIымрэ зэдащIа лэжыгъэщ; тхылъыр зихуэдэнур Аскэрбий иубзыхурэ ар Зырамыку архивым кыщилъыхъуэм, зэригъапщэурэ нэхьыфIыр кыыхихыу, гу зылытапхъэхэри кыыхигъэщрэ – псори хъэзыр хъуа нэужь, пэублэ псалъэр Шортэным хуитхыжу.

Шортэн Аскэрбий и IэдакъэщIэкIыу IуэрыIуатэм и жанр псоми ехъэлIауэ лэжыгъэ куэд дунейм кытехъащ, абыхэм ящыщ «Къэзанокъуэ Жэбагы» зыфIищауэ адыгэбзэкIи урысыбзэкIи кыдыгъэкIа тхылъыр. И лэжыгъэ псом я щыIу теплъхъэ хъунуш, а псом я щхъэжщ «Адыгэ мифологие», «Адыгэ культхэр» монографие тельдыджитIыр.

Шортэным и драматическэ произведенэхуэ: «ИгъащIэкIэ», «Нэхур кыщыщIэнэм шыгъуэ», «Зы унагъуэ гуэрым» жыхуиIэхэр урысыбзэкIэ зэрадзэкIауэ сборник щхъэхуэу 1957 гъэм Къэбэрдей-Балькъэр тхылъ тедзапIэм кыдыгъэкIауэ шытащ. [4]

Мы сборникым ихуащ Шортэным и драматическэ произведенэхэм нэмышIкIэ, ильэс зыбжанэм къриубыдэу газетхэм, альманахым и номер зэмылIэужыгъуэхэм кытехуауэ шыта рассказхэр, очеркхэр, фельетонхэр. Аскэрбий и дэтхэнэ зы IэдакъэщIэкIми IуэрыIуатэм и мотивхэр хэту шытщ. И дэтхэнэ тхыгъэми адыгэхэм къадекIуэкIа хабзэхэм, псалъэжыхэм, нэщэнэхэм, уэрэдыжыхэм шыщ кыхошчыж. Псалъэм папщIэ, «ИгъащIэкIэ» пьесэм и япэ напэкIуэщIхэм дыщрохъэлIэр Нарт Бэдынокъуэ и пшыналъэм, Сосрыкъуэ и уэрэдым. АбыкIэ нэрылъагъу пщохъу адыгэхэм я щIэблэр сытым дежи Нарт эпосым, Нарт лыхъужыхэм яIа лыгъэм, яхэIа хабзэм щIапIыкIыу зэрыщытар, сыт хуэдэ Iуэху ирамыхъэкIми, сыт хуэдэ лэжыгъэм пэрымытами а уэрэдхэр жаIэу, абыкIэ зытрагъэууэ, гыбзэхэмкIэ я губампIэр дахыу зэрыщытар. «Хэт ди лъэпкъ хабзэм щхъэщыбэкъукIми – кыыхуремыгъукIэ!» – жаIэу, хабзэншагъэ ящIэныр ар емькIушхуэу, напэтехыу кызэралъытэу шытар.

Пьесэм Аскэрбий кыщехь псалъэжхэм щыщи. Апхуэдэхэщ: «ЛЭным лыгъэ хэльщ»; «Дылэн, е дылын»; «Щхэм имытым, жьакIэр бацэщ»; «Жыжьэу уоплэ, гьунэгъуу уоцэтэх»; «Жьынду-ри гугъат тхэрыкьуэ кьришыну»; «Уи ажэ си бжыхь кьыумыпх»; нэгъуэщIхэри.

Апхуэдэ защIэщ Аскэрбий адреи и пьесэхэри. «Нэхур кыщы-щIэнэм щыгъуэ» едзыгъуищрэ теплъэгъуихыу зэхэль пьесэми кыщыхьащ апхуэдэ псалъэжхэр. Псалъэжыр кьештэри пьесэм кыщекIуэжIуэу елытауэ тоIэзэщIыхьыж, апхуэдэщ, псалъэм папщIэ: «Зэхэзэхуэр мэунэри, зэижитIыр мэунэхуэ»; «И анэм еплъи, и пхьум еплъыж»; нэгъуэщIхэри.

Шортэным гуп и гьусэу Хэкур кьызэхикIухьу щыщытахэм щы-гъуэ IуэрыIуатэм нэмышI ар лъэпкьым и гьащIэм, хабзэхэм, дуней елыкIэм куу дыдэу щыгъуазэ хьуащ. ИкIи абыхэм щыщ зы Iуэху-гъуэ IэкIуэлъакуэу кыщигьэлъэгъуэжаш и пьесэм, ар цыIухубзым пщIэ хуащIу, ар зы пIэмрэ зы хьэлымрэ иту, дахэу, екIуу зихуапэу зэрыщытар. Пьесэм и япэ напэкуэщIхэм дыщыхуозэ Нанэрэ Дисэрэ я зэпсэльэныгъэм. Ахэр топсэльыхь кьалэм кIуауэ я Iэблэхэр пцIанэу, я бгъэхэр кьихауэ, я кIэхэр кIэщIу, я Iупэхэр лауэ дэт цыIухубзхэм емыкIушхуэ кьызэрахьым, ар кьызэремызэгъым.

ХьэщIэр ягъэлапIэу, ягъэдахэу, ягъэщIэращIэу, унагъуэм нэ-хьыфIу илтыр хьэщIэм хуагъэтIылыу зэрыщытар наIуэ кьытщешI пьесэм и лыхьужь нэхьыщхьэ ФатIимэм и псалъэхэм: «...Ар ди хьэщIэщ. ХьэщIэщыр игьащIэми ягъэщIэращIэр... Ар ди лъэпкь хабзэщ...» [4: 107]

Аскэрбий дэтхэнэ и IэдакьэщIэкIхэми, IуэрыIуатэм и хьугъуэфIы-гъуэхэр кьыхощыж «Зы унагъуэ гуэрым», «Мэлыжьыфэм кIэры-щIахэр», «Мурат» драмэми, абыхэм кьищнэмышIауэ и рассказхэми и очеркхэми. Ахэр гьэнщIащ адыгэхэм кьадекIуэкIа хабзэ дахэхэмкIэ, псалъэжхэмкIэ, псалъэ шэрыуэхэмкIэ.

1930 гъэхэм Абыкьу Хь., ДыщэжI М. сымэщ япэу роман жанрым зезыпщытар. Абыхэм ирагъэжыа Iуэхур иригъэфIакIуэу совет лите-ратурэм зы пкыгъуэу хэувэн роман зытхыфар Шортэн Аскэрбийщ.

1954 гъэм Аскэрбий и творчествэм, ди литературэ псом и деж-кIэ мыхьэнэшхуэ зиIэ Iуэхугъуэ кыщыхьуащ: «Бгырыхэр»[5] историческэ романым и япэ тхылтыр дунейм кьытехьащ. Мы ро-

маным кьэбэрдэйдэ-шэрджэс литературэм и тхыдэм увывлэшхуэ щейбыд.

«Бгырысхэр» романым авторыр щыплэ куэдым щытопсэлъыхь, унэцлэ куэди кьехь, Гуэхугуэ куэди щоклуэкл. Роман-эпопеем и зэман зытеухуаклэ кьейбыд XIX лэщыгуэм и пэщлэдзэм щегъэжыуэ 1870 гъэхэм нэс. А зэман иным тхаклуэм дэ щыгуэазэ дыхуешл бгырыс щыналъэм щеклуэкл, кышшыкыу Гуэхугуэушхуэхэм. Ар кьэгъэ-лэгуэжыныр тыншкыым, аращ тхаклуэм бгырысхэм я тхыдэм, кьэхуыкыащлэ зэмыллэужыкыгуэхэм, этнографием, хабзэм и гугуэ ищын хуей щлэхури.

Романым и япэ напэклуэцлхэм кышшыщлэдзауэ и кыхыагъклэ авторым клуэцлреш адыгэ хабзэр. Шортэным дахэу, еклуу зэфлегъэуэр и лэпкыым и образымрэ абы зэрихьэ, кыкклэлызэрахьэ хабзэхэмрэ.

Персонаж нэхьыщхьэу хэтхэм ящыщ зыщ Шорэ. Ар адыгэ узэ-щлэкуэушхуэ Нэгумэ Шорэ кытешыкыла образщ. Тхыгъэм и япэ напэклуэцлхэм дыщрохьэллэр Шорэ сымаджэу. Пасэм сымаджэм щлопщаклуэ хуащлу, сымаджэм и ныбжьэгъухэр кызэхуэсрэ ар трагъэууэ, гушылэхуэ, джэгухуэ зэхэту щытащ. Апхуэдэ зы Гуэхууц Аскэрбии зытетхыкыжыр: «...Шорэ нэхьыфл зэрыхьум папщлэ щлопщаклуэ ящлыну абы и ныбжьэгъухэр пщлантлэм кышшызэхуэсат...». [5: 28] Абы нэмыщлу, пасэрей адыгэхэм зэралыгтэмклэ, улэгъэ зытэлым бзадэнаджэхэр кышшытегушхуэ нэху щыщрат. Щлэпщаклуэр жэщу щлэщыр абыклэ бзадэнаджэхэр Гуагъэщтын мурадклэт. Сымаджэр трагъэуэклэрэ, и нэгу зрагъэужькларэ нэхь псынщлэу зыкыиужыкырт, и узым егупсысыну зэман зэрымылэм кыхэкклэ ар нэхь псынщлэу кызэфлэуэжырт. Кызэрытлыгтэмклэ, мы хабзэр лэщыб ящлыжа щхьэкклэ, цыхухэм ди зэманым лэйуэ кьахуэсэбэпын Гуэхугуэуэщ. Сыту жыплэмэ, цыху сымаджэм гулыгтэ лей нэхьыбэрэ хуэпщы-ху абы нэхь псынщлэу зэужыж, дунеймклэ нэхь кьелэу, хужыным нэхь хуцлэкуу щытщ. Романым щлопщаклуэм нэмыщл кыхошчыж нэгъуэщл зы хабзэ хьэлэмэти. Ар, мэлыхуэухэр щыплъырым и деж жэщкларэ гуэрыгуэурэ хыбар, шыпсэ, таурыхь, кьаажэхь, кьэб-жэкл, зэхуауатэу яхабзэу зэрыщытарщ. «Хэт ныжэбэ зи кыхэдзэ-гуэр?» жалэти зи чэзум кыхидзэрти жалэжу, зэхурджауэу зэхэсхэт, апхуэдэурэ мэлхэр яхьумэрт, я жейри щхьэщагъэклэрт.

Ваклуэдэклым ехьэллауэ зэрахьэу шыта хабзэри ди нэгу кьыщлэгъэувэж Аскэрбий, ваклуэдэкл махуэр бгырысхэм я гүфлэгъуэшхуэт, бэвыгъэм теухуа уэрэдыжхэр жагъурэ хьуэхьухэр ягъурэ, а лэжыгъэр зыгъэпсынщлэн гушыгъэ дахэри яхэлгурэ ваклуэ дэклэрти нэгъузыужь хэлъу и к эм нэс ирахьэклырт. Цыху псори зэгурыгуэрэ зэдэгуэжу, псори зэкъуэтрэ зэгъусэу щыгъэр явэрт.

Адыгэхэм сыт шыгъуи хабзэу яхэлъащ, хьэщлэм пщлэгъэхуэ хуэщлыныр, хьумэныр. Ар хьыболъагъуэр романым кьыхэщыж Щамел и псалъэхэм: «...Хьэщлэгъэ бэлыхь кьыхуэклуащ ди мюршидым.... Къазий-Мухьэмэд унафэ кьыхуищлэгъэ, хьэщлэгъэ хьумэн хуейуэ... Псэ пыту зы цыху едгъэклуалгъэ хьунукъым...». [5; 308] Мы псалъэхэм нагуэ кьыпщашлэгъэ, адыгэхэм ямызакъуэу, Кавказ бгырыс псоми хьэщлэгъэ егъэлеяуэ тегужьейклагъэу яхьумэу зэрыщытар. Хьэщлэгъэ кьепсыхар я бийуэ шытми кьрагъэблагъэу ягъэхьэщлэгъэн, сыт хуэдэ шынагъуэми шахьумэн, уеблэмэ, я псэр хьэщлэгъэ лей кьытемыхьэн папщлэгъэ ятын хуейт адыгэхэм.

Адэклэгъэ авторым дахэу етхыж лыщлэгъэжыным и хабзэр зэрагъэзащлэгъэу шытари. Ар адыгэхэм ижъ-ижьыж лъандэрэ къадеклуэклэгъэгуэгуэу. Лъэпкъхэр лыклагъэ зэбийуэ, ялгъэ ямыщлэгъэжыныр емыклуэ, лыгъээншагъэу ялгыгъэу шытт Кавказым ис лъэпкъэхэм. Мыбдеж - шапхьэу кьэтхьыну дыхуейт дыхуейт Бэтокъуэ и адэм илгъэ ищлэгъэжыну пщы Аслъэнджэрий и деж зэрыклуэр:

«– Ди ныбжьыр нос здынэсын хуейм. Сэ сошынэ силгъэ сымыщлэгъэжу е уэ, е сэ дунейм дехьыжынклагъэ. Пщлэгъэжыным кьэхьунур. Атлэгъэ, Бомэт и къуэ, сэ къуэгъэнаплэгъэ фочауэу сыноуэу узуклами кьыстехуи, кьыстехьы шылэгъэжыным. Ауэ, сэ сыадыгэлгъэу си гугъэжщ, апхуэдэу узуклыныр си напэм кьезэгъыркъыми, хабзэ шылэгъэщи, хабзэм ипкъ итклагъэ щлаклуэ клапэ дызэдытегъэуэ. Сыбуклэгъэ, абы шыгъуэ сыхэклуэдауэ аращи, псори зэфлэгъэлащ. Си насып птеклуэрэ, абы шыгъуэ, силгъэ сщлэгъэжауэ аращи, дызэпэклуэжащ, тлури напэ хужьклагъэ тхьэм и пащхьэ дрихьэж...

– Сэ сыадыгэпщщ, сэ си напэ кьезэгъыркъым си пщылгъэ щлаклуэ клапэ сыдытеувэнү...» [8: 244].

Мы пычыгъуэ цыкълум иджыри кьыхошыр цыхухьухэр щлаклуэ клапэ зэдытеувэу зэрыщытари, абы зэдытеувэнхэр зэхуэдэм кьыхэ-

кIауэ шытын зэрыхуейри. Адыгэ хабзэм шыщу Шортэныр зытетыхыа дэтхэнэ зыри Iуэхугъуэ мыхьэнэ зиIэ зацIэхэщ. Мыхэр, цIыхухэр зэгурыIуэу, зэмызауэу, IэфIагъ, гуапагъэ яку дэлъу псэуным папщIэкIэ дызэрыт зэманым Iейуэ кытхуэт, дызыхуэныкыуэхэщ.

Шортэн Аскэрбий Iуэрыуатэ зэхуихьэсыжам имызакъуэу, ищхьэкIэ зэрыжытIащи, и тхыгъэхэр нэхъ гъэщIэгъуэн, нэхъ удихьэх, нэхъ купщIафIэ ищIын папщIэ кыыщигъэсэбэпащ Iуэрыуатэ лыхьужьхэм я образхэри. «Бгырысхэр» историческэ романым дыщыхуозэр лъэпкъ Iуэрыуатэм ижъ зыщIихуа Дэбэч и образ хьэлэмэтым. Дэбэч гъукIэ Iэзэу шыдолъагъу тхыгъэм, кыдалъхуахэм сэбэп зэрахуэхьуным хущIэкъуу, езым и кIыщ иIэжрэ абы шылажьэу. Мы образыр нарт эпосым зи къуэпсыр хыхьэхэм ящыщщ, икIи нарт хьыбарыжьхэм уащрохьэлIэ гъукIэ Iэзэ Дэбэч. Языныкыуэхэм деж езы Лъэпщ дьдэ гъукIэным хуезыгъэсар арауэ хьыбархэм кыыщокIуэ.

Романыр бзэ дахэкIэ гъэпсащ. Дэтхэнэ персонажми езым и псалъэкIэрэ и хьэл-цэнрэ иIэжщ. Ауэ мы романым иджыри зы хьэлэмэтагъ хэлъщ, Шортэн Аскэрбий зи пашэ гупым зэхуахьэсыжу кыдагъэкIыжа псалъэжьхэм шыщ куэд абы кыыщигъэсэбэпащ. Ахэр ауэ сытми кыгуальэфу жаIэкъым персонажхэм, атIэ ахэр епхауэ шытщ романым щекIуэкI Iуэхугъуэхэм. Апхуэдэхэщ: «IIэным лыгъэ хэлъщ», «Шэшэным и нэмрэ и къамэмрэ зэхуэдэщ», «Си пыIэкур кърихуащ», «Зи бзэ IэфI шынэр мэлитI щIоф», «УщыбжэкIэ ипщэкIэ кыыщIэдзэ, ищхьэрэкIэ бжыгъэр шыух», «Е дылIэн, е дылIын», «Iщы зымэлъэгъуам Алыхьу фIоцI», «Я псэхэр зы чысэм илт», «И хэку зыри бегъымбар шыхьуркъым», «Зы щIыпIэм щокъакъэ, нэгъуэщI щIыпIэм щокIэцI», «Ер вы бжъакъуэм къокI», «Шхэгъуэм – сабийщ, зэуэгъуэм – нартщ», нэгъуэщI куэдхэри. Жанр цIыкIухэм шыщу романым кыыщыхьэхэм ящыщщ нэщэнэхэри, пщIыхьэпIэм гулъытэ лей адыгэхэм хуащIу зэрыщытари. Абыхэм романыр ягъэдахэ, образхэр нэхъ гурыIуэгъуафIэ ящIыр.

Къэбэрдей тхакIуэшхуэм и IэдакъэщIэкI дэтхэнэ зыми мыхьэнэ-шхуэ иIэщ, псом япэу, гъэсэнэгъэ и лъэныкыуэкIэ. ЩIэблэ кыы-дэкIуэтейр ирибуциину, ирибгъэсэнэу, щIэбгъэдэлуну уасэ зимыIэжщ Шортэным и дэтхэнэ зы лэжыгъэри.

ЛИТЕРАТУРЭ

1. Нартхэр. Къэбэрдей эпос. Налшык: Эльбрус, 1951.
2. Адыгэ Гуэрыуатэ. Налшык, 1963. Т. I.
3. Адыгэ Гуэрыуатэ. Налшык, 1967. Т. II.
4. *Шортэн А.* Тхыгъэ кыхэхахэр. Налшык: Къэбэрдей-Балъкъэр тхыль тедзапIэ, 1957.
5. *Шортэн А.* Бгырысхэр, Япэ тхыль. Налшык: Эльбрус, 1978.
6. *Шортэн А.* Бгырысхэр, етIуанэ тхыль. Налшык: Эльбрус, 1975.
7. *Шортэн А.* Бгырысхэр, ещанэ тхыль. Налшык: Эльбрус, 1985.
8. *Шортэн А.* Бгырысхэр, епланэ тхыль. Налшык: Эльбрус, 1988.
9. *Шортэн А.* Бгырысхэр // Гуащхэмахуэ. Налшык, 1973.